

Azərbaycan adət-ənənələri: dualar, alqışlar və qarğışlar

Qarğışlar, dualar, alqışlar təbiət, cəmiyyət hadisələrinə münasibətlərində yaranması və etiqadlarının ifadəsidir. Qarşı tərəflərini bir-birlərinə arzu istəklərini ifadə edən dualar, ümumi şəkildə konkret zaman içində olmaması səbəbindən, andlar etnoqrafiyanın etiket bölməsinə daxil olur. Yeni dualar zaman və məkandan asılı olmayaraq, birinin başqasına uğur istəyi ilə deyilir, söyənilir.

Bu səbəbdən mərasim, mərasim ayını növü ola bilmir. Bununla belə, bir sıra hallarda mərasimlər, ayın keçirilən vaxtlarda da, söyənilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da boyların sonunda bildirilir ki, igidlərin uğuru, yaxud kafirlər üzərində qələbələr şərafinə mərasimlər keçirilir. Bu mərasimlərdə iştirak edən Dədə Qorqud dualar söyləyir: Yerli qara dağların yığılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın qurumasın. Qamin aqan görkli suyun qurumasın! Qanadların ucları qırılmasın! Ötkən ağ-boz atın büdrəməsin! Çalışanda qara polat üz qılının gödəməsinə şərken ala gödərin ufanmasın! Ağbircəkli anan yeri behişt olsun! Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun! Haqq çirağın yana dursun! Qadir Tanrı səni düşməninə möhtac etməsin! Axır-sonu ari camaldan ayırmasın! "Amin" deyənler behişt görsün! Ağ alınanda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun! Allah verən ümüdün kəsilməsin! Yığışdır-sun-duruşdur-sun günahınızı adı görkli Məhəmməd Mustafa səni bağışlasın! Oğullar qarındaşdan ayırmasın!

Azərbaycanın folklorşünas alimi Bəhlül Abdulla yazır: "Məzmun və deyiliş baxımından dualar alqışlara çox yaxındır. Ayrı-ayrı müstəqil nüfhum olan "alqış"la "dua" bəzən paralel şəkildə deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da övladı olmayan Dirse xana məsləhət görülür ki, acıları doyursa, onları geyindirir, borcları borcdan qurtarsa, Tanrının inayəti ilə övladı ola bilər. Dirse xan belə də edir. Eyni zamanda, o, böyük bir mərasim düzenləyir. Oğuz bəylərini evlərinə qonaq çağırır. Boyda deyilir ki, mərasimdə nə üçün iştirak etdiklərini bilən bəylər "əl götürdülər, hacət diledilər. Bir ağzıdualının alqışıyla Allah-Taala bir əyal verdi: Xatını hamilə oldu, bir nəfər müddətdən sonra, bir oğlan doğuldu". Yaxud alqış-qarğışın dua funksiyası yerinə yetirməsi dastandakı "Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları müstəcab olurdu" qənaəti ilə dəqiq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Canlı danışmada müşahidə olunan duaların böyük bir qismini bilavasitə islam dini ifadələri təşkil edir: "Allah-Taala səni düşməne möhtac etməsin", "Allah-Taalanın köməyi ilə heç vaxt "nə edim, necə edim?" deməyəsən", "Ey Uca Tanrı, süfrəmizin bərəkətini bol eyle. Bizə çörək-lə imtahana çəkmə", "Ey Qadir Tanrı, dergahına əl qaldır, dua eləyirəm ki, bütün gedənlər sağ-salamat evlərinə dönsün, mənəm də bir-cə balam onların içində", "Ya on iki imam, düşmənlərimizi zəlili-xar eyle" və s. Bu sayaq dualardan sonra, adətən, "amin!" deyilir.

Duaların bir qismi də şəxsi münasibətlər nəticəsində yaranır. Görülən xeyirxah işin müqabilində bir kimsə digərinə "Başlıca olasan", "Bir ekib - beş götürəsən", "Dost-düşmənin yanında üzuağ olasan", "Kölgən üstümüzədən əskik olmasın" və s. şəkil-

də dualar söyənilir".

Sözün sehr gücünə inamı əks etdirən "alqış" və "qarğış"ın yaranması əski mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. Bəllidir ki, ruhlar bir varlıq kimi zənn edilməklə, ibtidai dünyabaxışı sistemində "xeyirxah" və "bədax" deyə iki qismə ayrılır. Əsatirə görə, bu ruhlar insanların həyatlarında çox mühüm rol oynayırlar. Adamların arzu və istəyini müsbət və mənfi mənada həyata keçirən, onları müəyyən bir işə sövq edən də guya elə bu ruhlardır. Elə "alqış"dakı "al" da, "qarğış"dakı, əslində, "qara" da ruh adlarıdır. Bunlardan birincisi uğurun, ikincisi isə uğursuzluğun rəmzidir. Sözsüz, bu adların hər ikisində çoxmənalılıq da vardır. "Al" bir sıra digər mənə çalarları ilə yanaşı, həm də nəsil, tayfa, hiylə və yalan deməkdir. Ümumiyyətlə, qədim tarixli "al" ləksik vahidinin qoşulduğu sözlər çoxdur. Onlardan ikisini - "alov" və "alçı" sözlərinin işlənmə məqamına diqqət edək. Dilimizdə işlənən "alov dili" ifadəsi, "Səni görüm alov aparsın", "Alov aparmış" qarğışları "al"ın canlı varlıq olmasına şahidlik edir. "Alçı"nın isə daşdığı mənəsi bütün çağlarda müsbət olmuşdur. "Alçı" qoyunun dizindən çıxarılan aşığın bir üzünə verilən addır və aşığın bir üzünü uğur və xoşbəxtlik əlaməti bildirir. Filankəsini (ad deyilir) aşığı alçı durub (durub). Buradakı "aşığı alçı durub" söyləməsi "baxtı getirib", "işı uğurludur" mənəsidir.

İnsanlar tarix boyu "al" və "qara"ya uyğun söz və şəkilçilər qoşmaqla alqışlar və qarğışlar yaratmışlar. "Qaragünlü", "qarabəxt", "qaradış", "qarasu", "qara-yaxa", "qarabaq", "qaragünlü", "qarabasma" və s. ifadələr, sözsüz ki, "qara" ilə bağlıdır. Burada "qarabasma" ("qarabasdı") ifadəsi xüsusi maraq doğurur. Azərbaycanda indinin özündə də "Məni qara basır", "Qara məni basınca, mən qaranı basım" deyilir. Buradakı "qara", bilavasitə xofla, qorxu ilə bağlı olub insanlara belə gətirən şər qüvvənin, bədax ruhun adıdır.

İstər "alqış", istərsə də "qarğış" ifadələrindəki "qış/ğış", əslində, çağırmaq, səsləmək, söyləmək mənəsində olan "qışqırmaq" felindəndir. "Qışqırmaq" özü də aşağıdakı mənəni daşıyır: a) sadəcə olaraq, qışqırmaq ilə kimisə səsləmək, çağırmaq; b) qışqırığın özünə bir "qara" da qoşulur və "qara qışqırmaq" mənəsinə alır. Bu da mənfi mənəli ifadə olub hayküyünün, özündən müstəbəh olanın xasiyyətini səciyyələndirir.

B.Abdullanın fikrincə, məişətdə alqış və qarğışlar insanların arzu və istəklərinin həyata keçəcəyi inamı ifadə edir. Alqış və qarğışların yaranıb-formalaşmasına insanların təbiətdə əsrarəngizlik qarşısında naşı olmaları da təsir göstərmişdir. Bir az da açıq deyilsə, bu, hələ o vaxtlardır ki, əfsun-ovsuna, sözün sehrli gücünə inam və etiqad çox qüvvəlidir. Hətta bu vaxtlarda alqış və qarğışın həyata keçəcəyinə o qədər inanılıb. Onun nahaq, üvənsiz söylənilməsi ilə böyük fəlakətin və uğursuzluğun baş verəcəyi düşünülüb. Odur ki, belə halda tezliklə səhvi düzəltməyə, bununla da, xüsusilə, qarğışın törədəcəyi qada-balanı sovuşdurmağa cəhd edilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Dirse xanın xanımı oğlu Buğacı Qazılıq dağında qan içində olduğunu gördükdə, dağa qarğış söyləyir.

Qədim zamanlarda insanlar düşünülür ki, alqış və qarğışı söyləməyə təhrük edən, onları həyata keçirən də, elə ruhlardır. Astral görüşlərlə bağlı "Tapdıq" nağılında Şəms

Tapdığı yerə çırpıb, başını kəsmək istəyəndə, o deyir: - Ey pəhləvan, igid basdığını kəsməz. Məni öldürmə, qoy gedim, bacımı azad edim. Bacımın üzünü görməmiş olsəm, ruhum sənə qarğış elər.

"Qurbanı" dastanında isə, adamlar haqq aşığı saydıqları Qurbaninin ahından qorxuya düşür və onun ölümünə fərman verən Ziyad xana: - Xan, aşığın ah-vəbalı tutar. Bunu öldürmə, - deyər yalvarırlar.

Alqış və qarğışların söyənilməsi üçün bəzən qabaqcadan zəmin, şərait hazırlanır. Belə halda mifoloji obrazlara da müraciət olunur. Bu baxımdan, Yel baba, Xızır baba, Əkinçi (Cütçü) baba, Dağ baba, Şah baba, Piri baba, Ata baba, Aran baba, Baba Sücəddin, Baba Dərviş, Aldədə və b. bu sıradan olanlar ayrıca maraq doğurur.

Əkinçi baba ilk zəhmətkeş insandır və torpağı ekib-becərməyin binasını o qoymuşdur. Bu işi ondan öyrənən insanlar sonralar əkinçini baba ucalığına qaldıraraq qutsallaşdırmış, ona əkin hamisi kimi baxmışlar. İndinin özündə belə, adamlar özlərini bu əkin hamisinə oxşadaraq, "Əkinçi babayam", "Cütçü babayam" ifadələrini işlətməkdədirlər.

Xızır İlyas arasında olduğu kimi, Yel baba ilə Əkinçi baba arasında da bir yaxınlıq və qohumluq bağlılığı vardır. Bu qohumluq və yaxınlıq bərdə əfsanə də var. Deyirlər ki, Yel baba ilə Əkinçi baba qaradaş imişlər. Əkinçi baba buğda ekər-biçər, Yel baba isə onu xırmanda döyüb sovirur, sonra da başqalarına kömək edib, evzində pay almış. Bir kərə adamlar buğdanı döyüb gözləyirlər ki, Yel baba gəlib sovirur. Amma Yel baba gəlmir ki, gəlmir. Səbri tükənən adamlar özləri buğdanı sovirurəyə başlayırlar və Yel babanın xeyirxah əməllər sahibi olmasını söyləməyə imkan verirlər. Bu, doğrudan da belədir. Totemist, animist görüşləri özündə yaşadan "Göyçək Fatma" nağılında Fatmanın məşəqqətli yaşayışından pəjmürdə olan Yel baba yardım etmək fikrinə düşür. Nağılda deyilir ki, o, Fatmanın yumağını götürüb aparanda, Göyçək Fatma: "A Yel baba, yumağımı aparma" - deyər onun arxasınca yüyürdü. Yel baba yumağı aparıb bir evin bacısından içəri salır. Qarı nəne Fatmanın ağıllı-kamallı bir qız olduğunu görüb, ona alqış söyləyir. Bu alqış sayəsində "Fatma elə bir qız oldu ki, heç misli-bərabəri olmadı. Aya dedi sən çıxma, mən çıxacam, günə dedi sən çıxma, mən çıxacam. Yanaqlar qıpqırmızı alma kimi, dolaqları dişləri inci, gözün maral gözü". Elə Fatmanın xoşbəxt günləri də bundan sonra başlanırdı.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında da alqış və qarğışların söyənilməsinə görə sıra mifoloji obrazların iştirakı müşahidə olunur. "Təpəgöz" boyunda mifik obrazlar olan pəri qızlardan söz açılır. Bəlli olduğu üzrə, xalq yaradıcılığı nümunələrindən olan pəri qızlar həm xeyirxah, həm də bədax olurlar. Xatırlanan boyda isə pəri qızlar müsbət səciyyəlidir. O, Oğuz eli üçün bəlaya çevrilmiş Təpəgözün anasıdır. Təpəgözün basılmaz olmasına da səbəb, məhz odur. Belə ki, ana oğlunun barmağına üzük taxaraq, onu sehrli etmiş, "Oğul! Sənə ox batmasın! Tənini qılinc kəsməsin" deyər alqış dilemişdi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində animist, totemist inam da çox qüvvəlidir. Elə bu inamın nəticəsidir ki, burada suya ehtiramla yanaşılır, Oğuzun yol göstəricisi olan qurdun üzünü mübarək sayılır, ağaclardan deyil-

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığın artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

ləni başa düşməsi zənn olunur. Misaal üçün, Salur Qazanın oğlu Uruz əsirlikdə olarkən, anasının namusunu ölmündən üstün tutur və kafirlər onu asmaq istədikdə o, aslaçağı ağaca qarğış söyləyir:

B.Abdullanın qeyd etdiyi kimi, xalq gərmədiyi, bilavasitə şahidi olmadıqı iş və hadisə bərdə söz qoşmur. Amma bu da var ki, müəyyən zaman içində hadisə, adət-ənənə, mərasimlərlə bağlı yaranan və xüsusi mənə daşıyan bəzi ifadələr ictimai inkişafın, gündəlik yaşayışın tələblərinə uyğun olaraq, elə mündərcəsi ilə bərabər ya tamamilə unudulur, ya da elə bir kökə düşür ki, onun əsl varlığının, mənə tutumunun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq çox çətin olur. Dilimizdə ilk mənəsi dəyişilmiş, yaxud unudulmuş ifadələr az deyil. Misaal üçün, "Başına dolanı", "Başına dönüm", "Qurbanın olum", "Ayağının altında ölüm" və s. Bu ifadələr müsbət mənada işləndikləri kimi, "Başına dönsən", "Qurbanım olasan", "Ayağının altında ölən" şəkildə də deyilir və bu məqamda, məcazi mənə daşımaqla, qarğış mahiyyəti kəsb edir. Müəyyən ölçüdə şamanizmlə də bağlı olan bu ifadələr, əslində, elə çağın məhsuludur ki, onda adamlarda bir işin icrası ilə başqasına təsir etməyin - təqlidi sehrin gücünə böyük inam olmuşdur. Qədimlərdə bir adam naxoşlayanda, onun başına heyvan dolandırılıb kəsər və bununla belə zənn edərmişlər ki, azarlayan kimsə mütəlaq sağalmalıdır. Etiqada görə, onun bütün qada-belası, ağrı-acısı guya başına dolandırılmış heyvana keçir, sonralar adamlar bu ayını söz şəkildə özlərinə şamil etmiş və inanmışlar ki, bir kimsə xəstənin başına dolansa, guya o özü xəstələ-

nər, azarlı isə sağalardı. İndinin özündə belə, görürsən ki, bir uşaq oturan şəxsin çevrəsinə dolananda, tez ona "başına dolanma" deyirlər. Əgər o, bu işi edibsə, onda hərəketi əks istiqamətlərdə təkrar etdirir, bununla, xətanın sovuşacağı zənnində olurlar.

Hazırda el arasında xəstəni ocaq, türbə və pir kimi müqəddəs-ləşdirilmiş yerlərə aparmaq adəti vardır. Xəstə həmin müqəddəs yerin başına dolanır. Pir və ya ocaqdan şefa diləyir. İnamə görə, pir və ya ocaq azarlının azar-bezarını öz üstünə götürür.

Hər hansı bir şəxsin tutduğu əməl, işinin nəticəsi qarşı tərəfin narazılığına və etirazına səbəb olduqda, o, hiss-həyəcanını, hətta hədə-qorxusunu həmin adama "Başına dönsən" və "Başına dönsün" şəkildə ifadə edir. Yaxud başqasının sözüne və xahişinə qulaq asaraq, öz fikrindən daşındıqda, "Sənin başına dolansın", "Getsin dönsün sənin başına" söyləyir. Əlbəttə, bu da, hər iki halda, həmin şəxsə ölüm arzulanmaq və qarğışdır.

"Ayağının altında ölüm" və "Ayağının altında ölən" ifadələri də, əslində, fikri müsbət şəkildə özündə ifadə etmişdir. İbtidai dövrün arxeoloji materiallarından bəlli olur ki, rütubətli bir zat öldükdə onun yanına sağlığında istifadə etdiyi bəzi nəsnelərlə bərabər, qul və xidmətçilərdən də öldürüb ayaq tərəfində basdırmışdır. Sözsüz ki, bunlar ölənin yenidən diriləcəyi etiqaadına inamla bağlıdır. Guya öldürülənlər dirilib öz ağalarının qulluğunda duracaq və ona xidmət edəcəklər.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru